

TAJNÝ PROJEV

Sobota 25. února 1956 byla v Moskvě tradičně mrazivá. Během posledních deseti dnů hlavní město sovětského impéria viditelně ožilo – ve městě se konal XX. sjezd KSSS. V hlavním městě komunistického hnutí se sešlo téměř patnáct stovek delegátů ze všech koutů světa, aby si vyslechli, jak se bude proletářské hnutí vyvíjet v následujících letech. Sjezd sovětských komunistů se konal poprvé od roku 1952 a poprvé po smrti Josifa Stalina, takže musel nastavit nové cíle a směřování. Nikdo z delegátů, kromě hrstky politiků v politbyru v čele s prvním tajemníkem ÚV KSSS Nikitou Chruščovem, si však nedokázal představit, jaké revoluční změny je čekají.

Během deseti dnů, kdy sjezd probíhal, bylo možné zachytit jen určité náznaky změn. Nikita Chruščov vyzval delegáty, aby drželi chvíli ticha na památku tří „významných osobností“ – Josifa Stalina, vůdce československých komunistů Klementa Gottwalda a japonského komunisty

Kuyuti Tokudu. Slova o „kultu osobnosti“ se objevila už v referátech samotného Chruščova a rovněž bývalého blízkého Stalina spolupracovníka a v roce 1956 již prvního místopředsedy Rady ministrů SSSR Anastáze Mikojana. Pozorné posluchače v Kremelském paláci by taková formulace mohla znepokojit, ale obecně sjezd z řady tradičních sovětských stranických rituálů nijak zvlášť nevyčníval. Delegáti hovořili o novém šestiletém hospodářském plánu, „diskuse“ probíhala tradičním způsobem – posluchači dostali předem připravené odpovědi na předem dohodnuté otázky a poslušně tleskali na správných místech. Poslední den ale tento rutinní sjezd „vybuchl“, první tajemník strany Nikita Chruščov si připravil skutečnou ideologickou „bombu“.

V situaci, kdy zahraniční delegáti opustili Kremelský palác, vyšel první tajemník ÚV KSSS na pódium a další čtyři hodiny s jednou přestávkou pronášel projev, který změnil běh sovětských a světových dějin. Chruščov svým charakteristickým emocionálním způsobem s častými odbočkami z připraveného textu zavrhl kult osobnosti „vůdce národů“ Josifa Stalina. Vraždy, čistky, zrada Lenina, kult vlastní osoby – všechna tato obvinění házel Chruščov z tribuny do sálu, kde sedělo ohromené publikum. Hlavním motivem Chruščovova projevu byl „návrat k leninismu“. Říkal, že Stalin vše překroutil a zničil Leninovo dědictví, které se nyní musí očistit. Chruščov v žádném případě neodsuzoval stranu ani socialismus – odsoudil samotného Stalina, přičemž všechny zločiny sovětského systému svalil na hlavu bývalého diktátora.

Po čtyřech hodinách se Chruščov konečně odmlčel. Publikum reagovalo hrobovým tichem. Lidé, kteří celý svůj vědomý život prožili pod Stalinovou vládou, věřili mu a budovali jeho kult, i ti, kteří osobně podporovali Stalinovy zločiny, nevěděli, jak reagovat. Delegáti v rozpacích opouštěli sál. Po nedávné Stalinově smrti, která byla v sovětské společnosti vnímána jako tragédie, byl Chruščovův projev šokem a jeho důsledky bylo těžké předvídat. Podle všeho

je nepředvídal ani sám Chruščov. Co ale přimělo prvního tajemníka ÚV KSSS k tak radikálnímu kroku?

Tento tajný projev se nepochybně stal v dějinách Sovětského svazu zlomovým bodem. Odhalení Stalinových zločinů (i když pouze částečné) a projev o Stalinově kultu osobnosti vyvolaly v sovětské společnosti šok a řadu rozporuplných reakcí.¹²¹ První tajemník strany ve svých pozdějších pamětech vysvětloval, že cítil nutnost „řít lidem pravdu“.¹²² Není pochyb, že tak emotivní člověk jako Chruščov mohl být opravdu ovlivněn výsledky vyšetřovací komise P. Pospelova, s jejímiž závěry byl v únoru 1956 obeznámen a která mu poskytla alespoň částečnou představu o rozsahu Stalinova teroru.¹²³ Bylo by však velkým zjednodušením vnímat Chruščovův idealismus jako jediný nebo hlavní důvod jeho veřejného odhalení na XX. sjezdu KSSS. Tajný projev byl výsledkem součinnosti několika klíčových faktorů.

Pospelovova komise, zřízená v prosinci 1955, sehrála důležitou roli ve finálním znění Chruščovova projevu. Vyšetřovatelé shromáždili přesvědčující fakta o Stalinových zločinech, doplněná o řadu přímých svědectví obětí represí, které se vracely po diktátorově smrti z gulagu. Závěrečná zpráva popisovala „skandální porušování sovětského práva, hromadné zatýkání naprosto nevinných lidí a kruté mučení“¹²⁴ a konstatovala, že se jednalo o „naprosto neomluvitelnou“¹²⁵ kapitolu ve stranických dějinách. Ani takové závěry komise, které byly zpřístupněny vedení komunistické

121 JONES, Polly. *Myth, Memory, Trauma: Rethinking the Stalinist Past in the Soviet Union, 1953–70*. New Haven – London: Yale University Press, 2013, s. 43–56 (dále jen jako: JONES).

122 CHRUŠČOV, Nikita. *Vospominanija: Vremja, Ljudi, Vlast*. Moskva: Moskovskije Novosti, 2016.

123 JONES, s. 19.

124 Ibidem.

125 Ibidem.

strany, však nevedly k jednoznačnému a jednotnému postoji státního vedení ohledně směřování další politiky.

V průběhu několika týdnů před XX. sjezdem v rámci kolektivního vedení probíhala diskuse, jak naložit se Stalínovým odkazem. Odpůrcem ostré kritiky Stalina byl zejména Lazar Kaganovič, podle něhož by takový projev mohl „vyvolat bouři“.¹²⁶ Popírání Stalínových zločinů jeho stoupeneci bylo zcela nepochybně ovlivněno i jejich pudem sebezáchovy, jelikož naprostá většina stranického vedení byla do Velkého teroru ve třicátých letech aktivně zapojena, anebo o něm alespoň věděla. To nahrávalo Chruščovovi, který se ve srovnání s Kaganovičem do čistek příliš aktivně nezapojoval, i když na nich měl i on nepochybně značný podíl.

Dalším důvodem pro odhalení Stalínových zločinů byla snaha nové vlády překonat Stalínův odkaz, ale rovněž podpořit a zvýraznit legitimitu stranického vedení. Nové, reformní hnutí mělo potvrdit a zdůraznit správnost socialistického uspořádání státu, a tím i pravomoci samotného prvního tajemníka strany. V tomto smyslu klíčovým úkolem zůstávalo restartování sovětské ekonomiky. Podle D. Filtzera byla většina stranického vedení přesvědčena, že ekonomické problémy jsou důsledkem nízké úrovně morálky ve společnosti a že sovětská společnost prostě nemůže dále fungovat pod hrozbou permanentního teroru.¹²⁷ Další vývoj politiky destalinizace nasvědčuje tomu, že ekonomická rovina hrála velice důležitou (pokud ne přímo hlavní) roli v uvažování sovětských špiček. K nastartování ekonomiky bylo nezbytné učinit razantní kroky nejen v hospodářské rovině, ale i prostřednictvím „ideologických impulsů“.

Situace po Stalínově smrti poskytla Chruščovovi řadu výhod v boji o moc. XX. sjezd mu poskytl možnost definitivně

126 Ibidem, s. 22.

127 FILTZER, Donald. *The Khrushchev era. De-Stalinization and the Limits of Reform in the USSR, 1953–1964*. Springer, 1993, s. 9 (dále jen jako: FILTZER).

upevnit své postavení na vrcholu sovětské moci. Vzít na sebe zodpovědnost za tak razantní krok, jakým bylo odhalení Stalinových zločinů, znamenalo ujmout se vůdčí pozice ve straně a definitivně ukončit nevýrazné období „kolektivního vedení“.

Finální verze tajného projevu byla upravována a diskutována členy politbyra ještě několik dní před konáním stranického sjezdu na konci února 1956 a jeho podoba se nakonec stala jakýmsi kompromisem mezi účastníky diskuse. Definitivní verzi si ale již upravil Chruščov sám.

O Stalinovi a kultu jeho osobnosti Chruščov mluvil jako o zdroji „řady velkých a poměrně výrazných překrucování stranických principů, stranické demokracie, revoluční zákonnosti“.¹²⁸ Chruščov odhalil diktátorovy zločiny z doby Velkého teroru a zdůrazňoval chyby ve válečném období. Tajemníková kritika měla však i značné limity. V projevu Chruščov nezmiňoval Stalinovy činy do roku 1934, což mimo jiné znamenalo, že násilná kolektivizace a s ní spojený hladomor v letech 1932–1933 nebyly odsouzeny. Pro Chruščova představovala drastická kolektivizace i nadále úspěch a logický krok při budování socialismu. V projevu byly rovněž prakticky ignorovány represe mimo komunistickou stranu, stejně jako likvidace stranické opozice z dvacátých a první poloviny třicátých let. První tajemník tak odhalil jen část zločinů spáchaných Stalinem, ale i tak vyvolal v obecenstvu šok. Hlavní tezí, kterou Chruščov zdůrazňoval, byl „návrat k leninismu“. Jednalo se ostatně o jedinou možnou strategii, pokud si strana chtěla udržet legitimitu. Proto první tajemník zvolil přístup nezpochybnitelnosti marxismu-leninismu, který byl Stalinem zneužit a překroucen kvůli osobním vadám bývalého diktátora. Obnovení pravého leninismu bylo podle Chruščova jedinou možnou cestou budování socialismu. V tomto smyslu se

128 *Reč Chruščova na XX sjezdě partii*. Dostupné online: http://www.coldwar.ru/hrushev/cult_of_personality.php (20. 3. 2020).

Chruščov charakteristicky zmínil i o kulturní složce: „To všechno [umělecká díla věnována Stalinovi – R. M.] je nutno razantně přezkoumat, aby v dějinách, literatuře, uměleckých dílech byly pravdivě vyobrazeny role Lenina a velké skutky naší komunistické strany a sovětského lidu...“¹²⁹

Další šíření upraveného textu tajného projevu bylo řízeno stranou. V průběhu následujících měsíců se text projevu četl na zvláštních shromážděních stranického aktivu a stranických buněk napříč Sovětským svazem. Tímto způsobem se s novým směřováním politiky strany seznámila většina sovětského obyvatelstva. Nehledě na polovičitost projevu vykreslujícího Stalinovy zločiny a vágnost formulací, což svědčilo o nejistotě a absenci pevné představy o rámci politiky destalinizace (následující chaotická politika tuto absenci jen potvrdila), vyvolal projev prvního tajemníka strany v zemi bouřlivou reakci.¹³⁰ Jak se později ukázalo, Chruščovovo vystoupení zlikvidovalo nejen hrdinský kult Stalina, ale podkopalo i důvěru ve stranu samotnou. Jakkoliv se Chruščov v průběhu dalších let snažil zmírnit dopad tohoto doznání, důvěra vůči straně se již ve společnosti úplně neobnovila.

Bohdan Horyň, který se dostal do popředí hnutí šedesátníků na začátku šedesátých let především díky vydávání samizdatu, byl v roce 1956 studentem Lvovské státní univerzity Ivana Franka. Jakožto člen „stranického aktivu“ patřil mezi pozvané studenty, když se na Lvovské univerzitě předčítala pověstná „červená knížečka“ – distribuovaná verze textu Chruščovova tajného projevu. Na tento zážitek vzpomíná jako na moment osvícení, kdy se „nevěřící navrátili k víře“,¹³¹ a „konec deziluzí ohledně sovětského zřízení“.¹³² Spolužák Vasyla Stuse Anatolij Lazorenko byl

129 Ibidem.

130 JONES, s. 33–44.

131 Rozhovor s Bohdanem Horyněm, Kyjev, 13. 10. 2019.

132 Ibidem.

společně s budoucím disidentem přítomen na podobné stranické schůzi na opačném konci sovětské Ukrajiny na Stalinově pedagogickém institutu, kde bylo na podzim 1956 předčítáno usnesení ÚV *O překonání kultu osobnosti*. Své dojmy popisoval následovně: „Ze sálu jsme vycházeli krajně rozpačití. Jak to? Co se stalo?! Ještě jsme si pamatovali březnové dny roku 1953. Jak na smutečních setkáních lidé upřímně plakali, ptali se jeden druhého: Co s námi bude dál? Vůdce národů už není... Studovali jsme dějiny strany podle jediné příručky *Stručné dějiny VKS(b)*, poctivě jsme konspektovali *Otázky leninismu*, podívovali jsme se nad prozíravostí Stalinova myšlení...“¹³³ V podobném smyslu na události kolem Chruščovova projevu vzpomínala i Mychajlyna Kocjubynska: „První reakce na Chruščovův projev byla, že to je neuvěřitelné, že to nemůže být pravda. Já osobně jsem na to nebyla připravená. Pamatuji si, jak to přijala moje matka, dospělá žena, která v životě ledacos viděla. Byl to pro ni blesk z čistého nebe. Až časem, s novou četbou a poznáním spousty věcí, které se předtím nevěděly, se tomu začínalo věřit.“¹³⁴

Jako na formativní zážitek a „ústřední moment svého vnitřního růstu“¹³⁵ později vzpomínal na tajný projev Leonid Pljušč: „Jednou po vyučování ke mně přišla moje dobrá kamarádka, ‚spolubojovnice‘ z nejrůznějších komsomolských akcí, dcera významného velitele pohraniční stráže, a řekla, že mi chce povědět něco velmi důležitého a tajného. Vyprávěla mi o Chruščovově tajném referátu. Neznala sice ani desetinu z toho, co Chruščov řekl, ale i tak toho

133 LAZORENKO, Anatolij. Štrychy do portretu Vasylja Stusa. In: ORAČ, Oleh (ed.). *Ne vidljubiv svoju tryvohu raňnu: Vasyl Stus, poet i ljudyna*. Kyjiv: Ukrajinskyj Pysmennyk, 1993, s. 17.

134 KOCJUBYNSKA, Mychajlyna. U mojemu žyťti bulo tak bahato dobra... In: BERDYCHOWSKA, Bohumila, HNATIUK, Ola. *Bunt Pokoliňňa*. Kyjiv: Duch i litera, 2004, s. 161 (dále jen jako: KOCJUBYNSKA, Mychajlyna. U mojemu žyťti bulo tak bahato dobra...).

135 PLJUŠČ, s. 20.

napovídala dost, aby se v jediný okamžik od základů zhroutila veškerá má ideologie – víra v genialitu soudruha Stalina a v jeho nekonečnou dobrotu vůči pracujícím. Až do večera jsem chodil rozrušený po ulicích, pak jsem se obrátil na přítele a všechno mu vylíčil (byl rovněž zapálený pro velké ideje, a proto s ním bylo možné mluvit). Celou noc jsme prochodili, probrali vše z různých stran, a nakonec dospěli k závěru, že ‚jsou to všechno mizerové‘. Věděli o tom, ale mlčeli – jsou to zbabělci, a ne komunisté, Chruščov klesl v mých očích hned po Stalinovi. A jestliže byl Stalin lump, pak bylo třeba v tichosti napravit to, co způsobil, a nemluvit o tom nahlas.“¹³⁶

Chruščovův projev nepochybně vyvolal ve společnosti šok a zpochybnil samotnou podstatu sovětského zřízení, jak to dosvědčuje i řada svědectví samotných šedesátníků. Světónázorový přechod byl pro mnohé lidi komplikovanější, bylo by tudíž přehnané považovat tajný projev za jakýsi definitivní zlom – pochybnosti ohledně sovětského systému se již do názorů mladé generace promítaly i předtím. Ivan Džjuba například podotýká, že tajný projev byl pouze dalším, ale zdaleka ne jediným článkem procesu kritického vnímání sovětské reality: „Zaprvé, všichni pochopili, že jejich pochybnosti, které již existovaly, i když skrytě, nebyly neopodstatněné. Lidé pochopili, že by si měli věřit. [...] Jak to vypadalo předtím? Máš pochybnosti, vidíš, že něco je špatné, ale vždyť všichni kolem ti říkají a píšou, že je všechno v pořádku. A člověk si za takových okolností začíná myslet, že se mýlí, že problém je v něm samotném. Tenkrát jsem pochopil, že si musím důvěřovat. Pokud máš pochybnosti, máš argumenty, musíš si věřit, a ne poslouchat propagandu. Je to trochu zjednodušené, ale obecně tak jsem to tehdy vnímal.“¹³⁷ Tuto myšlenku Ivan Džjuba rozváděl také v dříve publikovaných pamětech: „O roce 1956

136 Ibidem.

137 Rozhovor s Ivanem Džjubou, Kyjev, 26. 12. 2018.

se zpravidla mluví jako o začátku ‚tání‘. Pro mě to období začalo dřív – doslova několik měsíců, možná pouhý měsíc po Stalinově smrti, kdy v novinách *Pravda* vyšly dva materiály. První byl velice opatrný úvodník, v němž bylo převelice opatrně napsáno něco o kultu osobnosti a o nezbytnosti kolektivního vedení. Nějak to přispělo k mým dávným představám ještě ze školních let o tom, že všechno nelze svádět na Stalina. Druhým materiálem, kterému snad nikdo nevěnoval pozornost a který je dnes už úplně zapomenutý, ale tenkrát se mi zdál velmi významný, byl text Dwighta Eisenhowera, tehdejšího prezidenta USA. Byly to nějaké úvahy o mezinárodní situaci a mezi jiným tam padla věta, že skončila Stalinova éra. Ta věta pro mě představovala klíč k pochopení toho, co se dělo, k pochopení, že určitá epocha skončila a že začíná nová. Nebylo ještě jasné, jaká epocha to bude, ale bylo jasné, že něco nového. [...] Kdo aspoň trochu přemýšlel, byl na XX. sjezd psychicky připravený. Proto jsme to, co se na něm opravdu stalo, přijali jako něco samozřejmého a nezbytného. Byli jsme přesvědčeni, že je to opravdový začátek nové éry...“¹³⁸

XX. sjezd strany a Chruščovův projev skutečně znamenaly velké změny a důvod pro mladé lidi věřit v lepší budoucnost. Mykola Vinhranovskij k tomu poznamenal, že se „odehrála duchovní a duševní událost a mohlo se zdát, že se převrátila Země a kutálí se někam v jiném směru. Co, kde, jak? – je možné, že jsme byli tak strašně slepí a omámení, a jak vůbec něco takového bylo možné?! Někdo tomu věřil, někdo ne, v každém případě po sjezdu duch obnovy a víry v lepší život uchvátil všechny generace.“¹³⁹

138 DZJUBA, Ivan. Cja knyžka zminyła use moje žyčfa. In: BERDYCHOWSKA, Bohumila, HNATIUK, Ola. *Bunt Pokoliňna*. Kyjiv: Duch i litera, 2004, s. 106–107.

139 VINHRANOVSKIJ, Mykola. My vsi z odnoho času i odnoho narodu. Slovo pro Vasylja Symonenka. In: TKAČENKO, Anatolij, TKAČENKO, Dana (eds.). *Vasyl Symonenko: vybrani tvory*. Kyjiv: Smoloskyp, 2012, s. 678.